

<http://www.uni-vt.bg/1/userinfo.asp?zid=74&userid=192>

**Познаваме ли езиковото наследство на предците си?
(Прабългарските елементи
в съвременния руски литературен език)**

Владимир Хънтов

Безспорен е фактът, че през многовековната си история българският език е оказал влияние върху редица чужди езици - както сродни, така и несродни нему. Това влияние е, общо взето, добре описано и изучено. Не трябва да се забравя обаче, че българският език има и неславянски съставки. Една от тях идва от вече изчезналия прабългарски език, който е играл и своя, самостоятелна роля в езиковите контакти.

Известно е, че допреди няколко десетилетия значението на прабългарския език силно се подценяваше. Дори акад. Ст. Младенов пише в своята “История на българския език”: “... налице са едва ли десетина старотюркски (първобългарски) заемки... : славянските маси са асимилирали следователно първобългарския елемент без остатък.” (Младенов 1979, с. 83). Приведеният в същата книга списък включва едва 12 прабългарски нарицателни съществителни и 4 собствени имена (Младенов 1979, с. 35).

Днес благодарение на усилията на десетки български езиковеди вече са известни стотици прабългарски думи с много широк тематичен обхват, с ключово значение за функционирането на системата на съвременния български език. Без да претендираме за изчерпателност, ще споменем в тази връзка само няколко имена на учени от различни поколения - Б. Симеонов, М. Москов, В. Бешевлиев, М. Младенов, Е. Боев, А. Делева и др.

Трудовете на българските учени убедително опровергават съждения от рода на тези, че “...остатки (*праболгарского*) языка сохраняются в венгерском языке и в надписях на надгробных памятниках Волжской Болгарии” (Малов 1952, с. 142) или че от прабългарската лексика са останали “...в славянских говорах Балканского полуострова заметные суперстратные следы...” (Львов 1973, с.227). Както виждаме, С. Е. Малов напълно игнорира прабългарския субстрат в съвременния български език, а А. С. Львов го свежда до някакви си неопределени “суперстратни следи”¹. Съществуването на този субстрат се

¹ Между другото, на Балканския полуостров от много столетия съществуват **славянски езици** от южната подгрупа, а не просто “**славянские говоры**”, както твърди по-горе А. С.

доказва не само от голямото количество прабългарски лексеми, но и от прабългарското влияние върху графичната система (Бешевлиев 1981, с. 34; Симеонов 1983, с. 87) и морфологичната система (Попов 1967, с. 30) на българския език в различни периоди от неговото развитие.

Въздействието на прабългарския език засяга чужди езици от различни генеалогични семейства, групи и подгрупи.

Прабългарският език е оказал влияние върху почти всички подгрупи от западния клон на тюркската езикова група. Според Н. Баскаков, той е въздействал най-силно върху хазарския, узкия, печенежкия, гагаузкия, казанско-татарския, башкирския, карачаевския и балкарския език (Баскаков 1960). От XIV в. езикът на прабългарите ляга в основата на два новоформиращи се тюркски езика: чувашкия (Андреев 1966, с. 43) и казанско-татарския (Шамиль 1994, с. 50).

Много добре е изследвано прабългарското влияние върху угрофинските езици. Още в началото на XX в. в класическите си монографии З. Гомбоц (Gombocz 1912) и М. Рясянен (Räsänen 1920, Räsänen 1923) описват прабългарските заемки съответно в унгарския език и в марийския език. От най-новите трудове внимание заслужава монографията на Н. В. Бутилов (Бутылов 1998), в която са изследвани прабългаризмите в мордовския език. В нея специално са подчертани древността, разностранният характер и много голямата дълбочина на въздействие на прабългарския език над всички източни подгрупи от угрофинската езикова група.

Лексика от прабългарски произход има в немския език (Джонов 1981) и в някои романски езици (италиански, френски, испански и португалски; виж Петканов 1981).

В езикознанието на всички славянски езици, с изключение на българския, изучаването на прабългарското влияние не е систематично и е доста подценено. Като приятно, но, за съжаление, единствено изключение може да се посочи монографията на И. Г. Добродомов “Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках” (Добродомов 1974). Нейният автор разработва общотеоретични проблеми и отделя над 120 прабългарски лексикални заемки във всички славянски езици, без обаче да ги стратифицира в границите на отделните езици.

Специално внимание заслужават прабългарските елементи в руския език. Вследствие на сложен комплекс фактори от икономически, политически, културен, военен и пр. характер езиковите контакти между прабългари и руси са били много продължителни и интензивни. Поради това не е изненадващо и присъствието на група от прабългарски заемки в огромния лексикален масив на съвременния руски литературен език (СРЛЕ).

Досега тези заемки в руския литературен език са изучавани само в диахронен аспект, предимно в етимологичен план. Дори и в съществуващите

Лвов. Първият от тях е българският (старобългарският) език, нормализиран преди повече от 1100 години.

изследвания обаче или се засягат отделни, частни проблеми, или пък прабългарската проблематика заема подчинено, второстепенно място. Функционирането на прабългаризмите в СРЛЕ не е било обект на проучване. Макар че са относително много малко на брой, те имат своето място, роля и значение в основните системи на този език.

Изложените факти и обстоятелства ни дадоха основание и мотив да изследваме прабългарските заемки на синхронно равнище в съвременния руски литературен език (Хънтов 2004). По-нататък ще изложим основните резултати от това изследване.

I

Първият проблем, разрешен в хода на работата, е от терминологично естество. Термините **прабългари** и **прабългарски език** се използват в българската научна литература за назоваване на етническата принадлежност и езика на етноса, участвал заедно с етническите групи на южните славяни и траките в етногенезиса на българския народ през VII-IX в. Понякога българските учени употребяват и термините **първобългари** и **първобългарски език** [в работите на В. Бешевлиев; в отделни работи на Ст. Младенов и К. Мирчев (Младенов 1935; Мирчев 1978)], които съвпадат напълно по семантика с първата двойка термини.

В същото време руските и другите чуждестранни лингвисти използват в своите изследвания неоправдано голямо количество термини за назоваване на същата етническа принадлежност и същия език. Ето няколко от най-характерните примери за названието на етноса:

- **българы** [напр., в работите на Н. А. Баскаков (Баскаков 1960, Баскаков 1981 и др.), И.Г.Добродомов (Добродомов 1974, Добродомов 1981 и др.), А.С.Львов (Львов 1966, Львов 1969 и др.) и др.];

- **древние българы** (Мусаев 1975);

- **протобулгары / protobulgarzy / Protobulgaren** (Менгес 1979; Tryjarski 1975; Pritsak 1955);

- **тюркобулгары** (Львов 1973);

- **bolgár-tórgók** (**български тюрки**) (Вашари 1988, с. 41);

- **дунайские българы / Donau-Bulgaren** (Трубачев 1963, Фасмер 1986; Pritsak 1955; и др.);

- **волжские българы / Wolga-Bulgaren** (Фасмер 1986, Хакимянов 1978; Pritsak 1955; и др.);

- **Kuban-Bulgaren** (Pritsak 1955);

- **волгобулгары** (Менгес 1979);

- **проточуваша** (Менгес 1979).

Езикът на този етнос се описва с термини като:

- **българский** (Баскаков 1960, Баскаков 1981; Добродомов 1974, Добродомов 1981; Львов 1966, Львов 1969; Одинцов 1974; Хакимянов 1997; и др.);

- **древнебулгарский** (Трубачев 1963, Фасмер 1986, Баскаков 1981, Хакимянов 1997 и др.);

- **протобългарский / protobulgarische / protobulgariski** (Хахимзянов 1997; Pritsak 1955; Tryjarski 1975; и др.);
- **среднебългарский** (Хахимзянов 1997);
- **тюрко-българский** (Львов 1973, Львов 1972);
- **дунайско-българский / donau-bolgarische** (Фасмер 1986, Хахимзянов 1997; Pritsak 1955; и др.);
- **волжско-българский / wolga-bolgarische** (Фасмер 1986, Хахимзянов 1997; Pritsak 1955);
- **кубанско-българский / kuban-bolgarische** (Хахимзянов 1997; Pritsak 1955);
- **гунно-българский** (Хахимзянов 1997);
- **древнечувашский** (Фасмер 1986, Львов 1973).

Свършено очевидно е, че едни и същи автори в различни свои работи (напр., Н. А. Баскаков, А. С. Львов, Ф. С. Хахимзянов) и даже в едно и също свое изследване (напр., О. Прицак, К. Г. Менгес, А. С. Львов, М. Фасмер, Ф. С. Хахимзянов) използват различни термини.

Това голямо терминологично разнообразие в руската и в другата чуждестранна лингвистична литература е предизвикано от диференциацията на съдържанието на една и съща двойка термини по чисто външни, формални признаци – най-често географски или хронологични. Доказаното от историците разселване на прабългарите върху обширни територии в Европа в западна, южна и северна посока не е предпоставка за загубата на единството в езика им и за употребата на различни термини за неговото обозначаване.

Така например, в своята известна монография “Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren” О. Прицак употребява термините **Donau-Bulgaren, Wolga-Bulgaren, Kuban-Bulgaren** (като етноними) и **donau-bolgarische, wolga-bolgarische, kuban-bolgarische** (по отношение на езика) по чисто географски причини, а **protobulgarische** - с цел да диференцира “протобългарския” тюркски език и старобългарския “старославянски” (**altkirchenslawische**) език (Pritsak 1955, с. 43). М. Фасмер в своя етимологичен речник използва като синоними **дунайско-българский** и **древнечувашский** (виж, напр., Фасмер 1986, т. II, с. 185). Ф. С. Хахимзянов пише: “Известны региональные варианты болгарского языка: дунайско-българский..., кубанско-българский... и волжско-българский... Варианты названия дунайско-българского и кубанско-българского языков: протобългарский; варианты названия волжско-българского языка: древнебългарский, среднебългарский, гунно-българский, язык эпитафий волжских болгар, язык памятников II стиля.” (Хахимзянов 1997, с. 47).

Независимо един от друг Н.А.Баскаков (Баскаков 1960, с. 107; Баскаков 1969, с. 223) и Е.Триярски (Tryjarski 1975, с. 232-233) говорят категорично за единството на прабългарския етнос и на неговия език, въпреки разликите в политическата и културната история на отделните групи прабългари. Н. Баскаков обаче пише за **българи** и **българский язык**, а Е.Триярски - за **протобългари (protobulgarzy)** и **протобългарски език (protobulgariski język)**.

Заради участието на прабългарите в етногенезиса на чувашкия народ А. С. Львов употребява като синоними термините **булгарский язык**, **тюрко-булгарский язык** и **древнечувашский язык** (Львов 1973).

Исключително симптоматично е признанието на И. Вашари, един от най-изтъкнатите съвременни унгарски тюрколози и етимолози: “От гледна точка на етимологията сред наименованията на прабългарския език царя голям безпорядък. Някои, като стесняват понятието, наричат волжките българи прабългари. Считаю за необходимо да отбележа, че в статията си употребявам термина *прабългарски* в най-общ смисъл, т.е. за обозначение на всички варианти на прабългарския език от VI до XIV в. - от дунавско-прабългарски до волжко-прабългарски. Не считаю за точно наименованието *протобългарски*, което се отнася за дунавско-прабългарски, тъй като този термин може да се отнася за който и да е ранен вариант на прабългарския език. Въпреки това поради практически причини го приемаю и използваю вместо по-дългия термин дунавско-прабългарски. Следователно: *прабългарски* = общ термин за всеки език от чувашки тип; *протобългарски* = дунавско-прабългарски; *хазарски български* = вариант(и) на прабългарския език, говорени в Хазария; *волжкобългарски* = волжко-прабългарски; *старобългарски* = славянобългарски до IX-XII в.; *български* = българският славянски.” (Вашари 1988, с. 53-54). В същата работа Вашари използва и термина **bolgár-törökök**, т.е. **български тюрки** (Вашари 1988, с. 41).

Приведените по-горе мнения дават достатъчно пълна представа за безредието и даже неразборията, царящи в терминологията на чуждестранните изследвания с прабългарска проблематика, за изкуствеността при разделянето на термините, за излишната им диференцираност, предизвикана от екстралингвистични причини. Безредието и изкуствеността се признават, както се вижда по-горе, и от руските, и от другите чуждестранни лингвисти.

На фона на този хаос термините **прабългари** и **прабългарски език**, употребявани в българската научна литература, много точно различават етническата принадлежност и езика на по-древния, тюркоезичен прабългарски етнос, от етническата принадлежност и езика на по-“младия”, славяноезичен български народ, чийто етногенезис е извършен през VII-IX в. Според нас, тези термини може и трябва да се ползват във формите **праболгары** и **праболгарский язык** и в руската лингвистична литература (а и в научната литература от друг характер на руски език), защото най-добре отразяват както лингвистичните закономерности, така и историческата истина. Само чрез редовното им използване може да се преодолее прекомерната терминологична диференциация, наблюдавана в съвременните руски лингвистични изследвания с прабългарска тематика.

За отбелязване е, че вече има отделни случаи на употреба на тези термини от руски лингвисти. В свое изследване Г. Чумбалова (Чумбалова 1979) ги използва без никакви уговорки. А. С. Львов говори както за **праболгарский язык** (Львов 1967), така и за **прабулгарский язык** (Львов 1969). М. Федотов привежда термина **прабулгарский язык** (Федотов 1984). Н. Мещерский в своя статия на български език (Мещерский 1983) използва **прабългари** и

прабългарски език. Термините **праболгары** и **праболгарский язык** употребява в свои работи, написани на руски език, и български учен – проф. П. Филкова (виж, напр., Филкова 1989, Филкова 1991).

II

Сериозно препятствие пред досегашните проучвания с прабългарска тематика в руския език беше отсъствието на изследване, в което да е описан изцяло корпусът на прабългаризмите. Преодоляването на този проблем наложи използването на данни от много източници: както от различни по обем научни трудове (монографии, студии и статии), така и от различни по характер речници.

За избягване на възможните обвинения в национална пристрастност ние се позовахме на изследванията на учени от различни националности: руси (И. Г. Добродомов, А. С. Лвов, Г. Ф. Одинцов и др.), българи (Б. Симеонов, Е. Боев, В. Бешевлиев, А. Делева и др.), немци (М. Фасмер, Е. Бернекер, К. Менгес и др.), украинци (О. Прицак, Г.П. Цыганенко), унгарци (З. Гомбоц, И. Вашари), австрийци (Л. Садник, Р. Айтцетмюлер), чувашки (В. Г. Егоров), татари (Ф. С. Хакимзянов), поляци (Й. Русек, Е. Триярски) и др. Заедно с това използвахме етимологични речници на руския, праславянския, българския, чувашкия език и на тюркските езици; тълковни речници на праславянския, староруския и старобългарския език (БЕР; ДТС; Егоров 1964; КРЭС; Младенов 1941; Преображенский; Севортян 1974; Севортян 1978; Севортян 1980; СлКниж; СлРЯ XI-XVII вв.; СР; Срезневский; Стоянов, Янакиев 1976; Фасмер 1986; Филкова 1986; Цыганенко 1970; ЭСРЯ; ЭССЯ; Verneker; Miklosich 1886; SA; SJS; SP).

Корпусът на прабългаризмите в съвременния руски литературен език, определен в резултат на проведеното обобщение и класифициране, включва 58 думи, разпределени в следните групи:

1) думи, наследени в руския език от праславянския: **болгарин, клобук, книга, печать, хмель, хоругвь, хрен, чаша;**

2) думи, заети в руския език непосредствено от прабългарския: **атаман, балкар, батог, богатырь, брага, бурый, ватага, войлок, вор, жемчуг, ичиг, ковёр, коврига, кортик, кощунство, лошадь, овраг, сабля, саврасый, сапог, серьга, сусло, сыворотка, таволга, творог, товар, товарищ, тумак, хозяин, чёбот, чирик, чуваш, чулок, шапка, шатёр;**

3) думи, заети в руския език от писмените старобългарски паметници: **багряный, бисер, боярин, врач, ваять, капище, книгочей, ковчег, корчага, кумир, печатлеть, сан, суета, чертог, шаровый.**

В 15 случая прабългарския език е бил посредник между руския и някакъв друг език. Прабългарският език е преоформил и предал на руския 8 думи от иранските езици (**кортик, сапог, хмель, хозяин, чаша, чебот, чертог, шатер**); 3 думи - от китайски (**жемчуг, книга, суета**); по една - от арабски (**бисер**), грузински (**печать**), монголски (**хоругвь**) и осетински (**кумир**). Посредничеството на прабългарския език при заемането въобще не омаловажава неговата роля, тъй като той е преоформял изходната форма във фонетично, акцентологично и граматично, а често дори и в семантично

отношение, и чак след това я е предавал по-нататък.

Тук задължително трябва да посочим още няколко обстоятелства:

- Сред прабългаризмите в руския език са и **БЫЛЯ** “сановник, знатен човек”, **КРИЛЪ**, **КРЭЛЪКЪ** “вид, форма, прабраз”, **ОИМЪ**, **ОИМИНЪ** “войн”, **СОКАЧНИ** “готвач”, **САМЪЧНИ** “сановник, висш чиновник”, **ДОХЪТОРЪ** “възглавница”, **ТИКЪРЪ**, **ТИКРА** “огледало” и др. (по-подробно виж Львов 1973; Делева 1997), заимствани предимно чрез посредничеството на старобългарския език. Тези думи обаче отдавна са в пасивния речников фонд на руския език и не са факти от СРЛЕ. Много остро стои въпросът за изследвания в областта на историята на езика, които да имат за обект именно тези прабългаризми в руския език и да анализират тяхната роля през миналите етапи от развитието на този език.

- В представения по-горе корпус на прабългаризмите в СРЛЕ не са включени **бадья**, **балван**, **бахилы**, **башмак**, **баштан**, **буква**, **буланий**, **бурав**, **бурак**, **бурдюк**, **бык**, **вол**, **дрофа**, **изьян**, **кабак**, **карий**, **колчан**, **колымага**, **кошель** (кошелёк), **кочерга**, **лапша**, **лачуга**, **лохань**, **очаг**, **севрюга**, **сигать**, **слон**, **сундук**, **сырт**, **телега**, **толк**, **толмач**, **тъма**, **упырь**, **халупа**, **холоп**, **хомут**, **чакан**, **чара**, **чебак**, **чекан**, **черемис**, **чубарый**, **чугун**, **шафран**, **шлык**, **шеренга**, **шишак**. Има данни, че тези думи са прабългарски по произход. Все още обаче не са достатъчно ясни както истинската картина на заемането им в руския език, така и ролята на прабългарския език в процесите на заемане.

- Посоченият корпус от думи не включва и лексика от руските диалекти, защото данните за наличието на прабългаризми в тях все още са противоречиви. В централните руски диалекти има много думи, определяни като чувашки или татарски, сред които по-прецизното изследване неминуемо ще разкрие значителен слой от думи с прабългарски произход.

- Не са включени също и собствени имена (в това число антропоними и топоними). В тази област единствено личното име **Борис** е общопризнато като заемка от прабългарския език в руския. За голямо количество имена и фамилии от източен (включително тюркски) произход в руския език все още не определен конкретният език-източник. Топонимията на някои области в Централна Русия и Поволжието също включва доста думи с предполагаем прабългарски произход.

III

За лексикалната семантика на прабългаризмите е характерно много голямо за толкова малко думи тематично разнообразие. Ето и тематичните групи (построени по първото от лексикалните значения на думите):

1. названия на лица (или свързани с лица):

1.0. етноними: **балкар**, **болгарин**, **чуваш**;

2.0. длъжност, обществено положение: **атаман**, **боярин**, **сан**;

3.0. характер на дейността: **богатырь**, **вор**, **врач**, **книгочей**, **товарищ**, **хозяин**;

4.0. група лица: **ватага**;

2. названия на биологични обекти:

1.0. растения: **хмель**, **хрен**, **таволга**;

- 2.0. животни: **лошадь**;
- 3. названия на неодушевени предмети:
 - 1.0. жилища: **чертог, шатёр**;
 - 2.0. домашен бит: **ковёр**;
 - 3.0. домакински съдове: **корчага, чаша**;
 - 4.0. тъкани: **войлок**;
 - 5.0. дрехи: **клобук, тумак, чулок, шапка**;
 - 6.0. обувки: **ичиг, сапог, чёбот, чирик**;
 - 7.0. хладно оръжие: **батог, кортик, сабля**;
 - 8.0. украшения: **серьга**;
 - 9.0. скъпоценни камъни: **бисер, жемчуг**;
 - 10.0. релеф на местността: **овраг**;
 - 11.0. с икономически характер: **товар**;
 - 12.0. хранителни продукти:
 - 1.0.0. храни: **коврига, творог**;
 - 2.0.0. течности: **брага, сусло, сыворотка**;
- 4. прилагателни, обозначаващи:
 - 1.0. цвят: **бурий, багряный, шаровый**;
 - 2.0. цвят на кожата при животните: **саврасый**;
- 5. отвлечени понятия: **кощунство, суета**;
- 6. понятия, свързани с обекти и субекти на християнската религия и езическите култове: **капище, ковчег, кумир, хоругвь**;
- 7. културни реалии: **ваять, книга, печатлеть, печать**.

Както се вижда, преобладават конкретните съществителни. Това съвсем не означава, че сферата им на употреба е ограничена само до всекидневните битови реалии. Напротив, тук виждаме: много сложни етично-философски понятия (**кощунство, суета**); актуална до днес терминология с религиозен характер (**ковчег, кумир, хоругвь**); думи, върху които се е градила и се гради до днес не само и не просто културата, но и цивилизацията на славянските народи (**книга, печать**); базов икономически термин (**товар**); много важни в човешкото общество професии или занимания (**врач, хозяин**). Глаголите **ваять** и **печатлеть** са свързани с културата и изкуството. Прилагателните имат ограничена функция: свързани са с цветовата гама.

Трябва да подчертаем, че думите, заети в руския език от писмените старобългарски паметници, са предимно отвлечени понятия. Някои от тях са с ограничена сфера на употреба, свойствени са преди всичко на художествения и публицистичния функционални стилове. Част от споменатите думи (**капище, ковчег, кумир, сан, суета**) са обслужвали или обслужват сферата на религията.

По броя на лексикалните значения съотношението е следното: 32 многозначни прабългаризма (55%) срещу 26 еднозначни (45%). Наблюдават се определени вътрешни различия, свързани с времето и начина на заемане:

1) Най-старите прабългаризми, наследени в руския език от праславянския, са само многозначни думи. Разпространени отдавна във всички славянски

езици, тези думи не се възприемат от обикновените носители на езика като нещо чуждо и постепенно развиват нови лексикални значения.

2) По-трудно са развивали многозначност думите, заети в руския език непосредствено от прабългарския, тъй като те назовават преди всичко конкретни предмети. Но и в тази група повече от 50% от думите вече са многозначни.

3) Най-много са еднозначните думи сред прабългаризмите, заети в руския език от паметниците на старобългарската литература чрез посредничеството на текстове с предимно религиозен, сакрален характер. Тези текстове се характеризират с устойчивост и консервативност както на самите лексикални значения на думите, така и на тяхната съчетаемост, синтактични функции, стилистична окраска и пр.

Прабългаризмите имат общо 121 лексикални значения, а 31 от тях (25,6%) са маркирани като:

- 1) “устарелое” – 15 значения (12,4%);
- 2) “переносное” - 8 значения (6,6%);
- 3) “просторечное” - 4 значения (3,3%);
- 4) “специальное” - 2 значения (1,7%);
- 5) “областное, местное” - 1 значение (0,8%);
- 6) “разговорное” - 1 значение (0,8%).

И тук наблюдаваме съществени разлики между отделните групи прабългаризми:

1) При заетите през праславянската епоха думи забележимо по-нисък е делът на маркираните и на остарелите лексикални значения.

2) За непосредствено заетите от прабългарския език думи делът на маркираните значения съвпада със средния показател, а на остарелите е по-нисък от него.

3) В последната група думи, заети от старобългарската литература, делът на маркираните лексикални значения е забележимо по-висок, а на остарелите – двойно по-висок от средните показатели.

Прабългаризмите участват много ограничено в системните отношения на лексикална антонимия в СРЛЕ. Само две от думите - **богатырь** и **товарищ** - имат лексикални антоними.

По-широко е представена лексикалната омонимия - 10 прабългаризма имат омоними. Възникването им се обяснява с действието на различни фактори:

- 1) разпадане на многозначност – при **лошадь**, **сапог** и **хрен**;
- 2) образуване на топоними:

а) на базата на прилика по форма на два предмета – при **сабля** (топонимът **Сабля**²);

б) поради причини от географски характер на базата на предния топоним – при **сабля** (топонимът **Сабля**¹);

в) поради лингвистични причини с неизвестен на автора характер – при **серьга** (топонимът **Серьга**);

3) образуване на нови думи на базата на съществуващи форми - при **болгарин**;

4) случайно формално съвпадение с други думи в руския език - при **тумак** и **чирик**;

5) случайно формално съвпадение с чужди думи (топоними) - при **брага** и **сан**.

Сред омонимите има четири названия на лица (**болгарин¹**, **лошадь¹**, **лошадь²**, **сапог¹**) и седем топонима (**Брага**, **Сабля¹**, **Сабля²**, **Сан¹**, **Сан²**, **Сан³**, **Серьга**). Анализът показва, че само възникването на 10 омонима към 6 прабългаризма (**болгарин**, **лошадь**, **сабля**, **сапог**, **серьга** и **хрен**) може да се обясни с чисто лингвистични причини. Останалите 13 омонима към 4 прабългаризма (**брага**, **сан**, **тумак** и **чирик**) са възникнали под действието на случайни фактори, най-често от екстралингвистичен характер.

Много сложни и донякъде противоречиви са отношенията на лексикална синонимия. Значителна част от прабългаризмите (24 думи от общо 58, или 41,4%) и преобладаващата част от лексикалните им значения (65 от общо 121, или 53,7%) нямат еквиваленти в СРЛЕ. На останалата част от прабългаризмите и на техните лексикални значения съответстват почти шест пъти повече думи-синоними и четири пъти повече синонимни лексикални значения. Между синонимите на прабългаризмите има значителна група заемки от 17 езика на три езикови семейства (индоевропейското, алтайското и семито-хамитското).

Преобладаващата част от безеквивалентната лексика (20 думи) влиза в групата прабългаризми, заети пряко от прабългарския език. Тези 20 думи назовават най-вече реалии от битов или военен характер (**брага**, **войлок**, **ичиг**, **ковёр**, **кортик**, **овраг**, **сабля**, **сапог**, **серьга**, **сусло**, **сыворотка** и др.), но сред тях е и основополагащото икономическо понятие **товар**.

IV

Спецификата на прабългаризмите се проявява много силно и в словообразуването. Прабългаризмите са преди всичко жив ресурс от произвеждащи думи за синхронната словообразователна система на СРЛЕ. Преобладаващата част от тях (48 думи, или 82,8%) са непроизводни произвеждащи думи, образуващи цели гнезда от сродни в семантично отношение лексеми с един и същ корен. Ролята на произвеждащи думи играят и производните прабългаризми **балкар**, **болгарин**, **книгочей**, **печатлеть**, **чуваш** (5 думи, или 8,6%), които възглавяват словообразователни парадигми в състава на словообразователни гнезда². Само 5 прабългаризма - **ичиг**, **тумак**, **чертог**, **чирик**, **шаровый** - въобще не участват в процесите на съвременното руско словообразуване, т.е. те са непроизводни непроизвеждащи думи.

Като произвеждащи думи прабългаризмите значително превъзхождат по словообразователна активност своите лексикални синоними (как изконно руските, така и заетите от други чужди езици). При тях преобладават непроизводните произвеждащи думи (над 82%), а при лексикалните им синоними тези думи заемат много по-скромнен дял (под 40%). Между

² При това парадигмите на думите **книгочей** и **печатлеть** влизат в състава на гнездата на прабългаризмите **книга** и **печать**.

прабългаризмите няма произвеждащи производни думи, а между лексикалните им синоними тези думи са доста голяма група (почти 20%).

Мотивиращите прабългаризми имат уникални за толкова малка група думи словопроизвеждащи възможности. Много важен е качественият аспект на тези възможности: всички производни думи, образувани в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите, са знаменателни (самостоятелни) части на речта. Не по-малко важен е и количественият аспект. На всички равнища (в четиридесет и осемте словообразователни гнезда, възглавявани от прабългаризми, и в петте словообразователни парадигми на производните произвеждащи прабългаризми) се използват общо 416 произвеждащи думи, които образуват 1503 производни думи в състава на 2716 словообразователни двойки. Интересен е фактът, че сред производните има 22 старобългарски думи, заети от руския език.

На равнище словообразователни гнезда в 48 словообразователни гнезда, оглавявани от прабългаризми, влизат 410 произвеждащи думи (включително самите прабългаризми), които образуват 1492 производни думи в състава на 2699 словообразователни двойки. На едно словообразователно гнездо се падат средно по 8,54 произвеждащи и по 31,08 производни думи. Сравнението при съпоставими условия показва, че средния словообразователен потенциал на възглавяваните от прабългаризми словообразователни гнезда е почти двойно по-висок от средния словообразователен потенциал на словообразователните гнезда в СРЛЕ като цяло.

Лексикални деривати се образуват в 2227 словообразователни двойки, синтактични - в 489 двойки, т.е. лексикалните деривати повече от 4,5 пъти превъзхождат по брой синтактичните. При това преобладаващата част от лексикалните деривати се образуват по модели на словообразователни типове с мутационно, а не с модификационно словообразователно значение. И двата факта убедително свидетелстват, че процесите на словопроизводство в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите са свързани преди всичко със съществено, същностно преобразуване на номинативните компоненти от семантиката на произвеждащите думи. Значително по-скромна роля в тези процеси играят изменението на синтактичните функции (при синтактичната деривация) и видоизменението на отделни лексико-граматични характеристики на думите (при модификационните значения на словообразователните типове).

Широкото разпространение на алтернативните варианти за образуване на думи (неединствена мотивация има средно всяка шеста от производните думи) свидетелства както за голямата сложност на смисловите взаимоотношения вътре в словообразователните гнезда на прабългаризмите, така и за голямата гъвкавост на словообразователните процеси в тях, даваща възможност за постигане на един и същ словообразователен резултат по различен начин.

За образуването на производните думи в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите се използват 14 словообразователни начина, т.е. почти целия комплекс от начини в СРЛЕ. Особено внимание заслужава масираната употреба на композицията и нейните

разновидности (в това число и на най-съвременния за РЛЕ словообразователен начин - абривиацията). Те се използват за образуване на производните думи средно във всяка осма словообразователна двойка, а 352 производни думи (почти една четвърт от всички производни думи) имат сложен морфемен състав, т.е. повече от един корен. Сложните думи с прабългарски корен (прабългарски корени) “покриват” доста обширни семантични полета, назовавайки разнообразни по характер понятия: икономически, политически, културни, административни, военни, медицински, философски, битови и пр.

Словообразователните значения на производните думи в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите са изключително разнообразни. Това обуславя наличието на голям брой словообразователни типове (326) при сравнително малко на брой производни думи (1503). Образуването на мотивирани думи в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите се реализира по структурно-семантичните схеми на 254 продуктивни, 16 високопродуктивни и 56 непродуктивни словообразователни типа.

Количественото разпределение на словообразователните типове по продуктивност не дава точна представа за тяхното функциониране. На брой непродуктивните словообразователни типове са тройно повече от високопродуктивните, но това не води автоматично и до превъзходство в честотата на използване, тъй като по схемите на високопродуктивните типове се формират производните думи в 268 словообразователни двойки, докато по схемите на непродуктивните – само в 88 словообразователни двойки. Най-голяма честота на използване имат продуктивните словообразователни типове, използвани в 2360 словообразователни двойки.

На базата на сравнително малобройната група от производни думи в словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите много лесно и отчетливо се обособяват словообразователни категории, които са единици от най-високо равнище в словообразуването. Отделните словообразователни категории обединяват от два до осем словообразователни типа, а общо 130 словообразователни типа (40% от общия брой изследвани типове) се обединяват в 51 словообразователни категории.

Специално трябва да се подчертае, че словообразователните категории обединяват най-вече продуктивни и високопродуктивни словообразователни типове: 106 продуктивни типа формират 42 категории; 7 високопродуктивни типа формират 3 категории. На базата на 17 непродуктивни типа са формирани само 6 словообразователни категории.

V

Според “Русский семантический словарь” (РСС), един от най-пълните съвременни тълковни речници, общият брой на лексикалните единици в СРЛЕ е около триста хиляди (300 000). Сложат от 58 прабългарски заемки е прекалено малък по обем – той е едва стотни части от процента (0,02%) от този внушителен масив. В словообразователните гнезда и словообразователните парадигми на прабългаризмите са образувани 1503 производни думи, които

също са много малко на брой - едва половин процент (0,5%) от лексикалните единици в СРЛЕ.

Чисто количествените показатели обаче не са определящи за значимата роля, която играят прабългаризмите в СРЛЕ. Прабългаризмите са едни от най-старите заемки в руския език, така че дори самият факт на тяхното присъствие в съвременния руски литературен език достатъчно красноречиво показва, че те и днес са жив ресурс за този език. Нека си представим чисто хипотетична ситуация, при която изведнъж от този език изчезват само думите **книга**, **печать**, **товар** и **хозяин**. Това веднага би довело до пълното рухване на граматни сегменти от лексикалната му система с ключово значение за нейното функциониране...

Представените тук резултати от нашето изследване категорично доказват, че прабългаризмите са реална, значима и неразделна част от съвременния руски литературен език. Участието им в съвременното руско словообразуване има ярко изразен системен характер, а активността на словообразователните процеси в техните словообразователните гнезда и парадигми се характеризира с показатели, по-високи от средните за съвременния руски литературен език. Като цяло всичко това показва, че съвременният руски литературен език не само се нуждае от прабългаризмите, но и че той няма друга алтернатива: в повечето случаи в него отсъстват ресурси, които да са еквивалентни на прабългаризмите и да са способни да ги заместят или заменят.

Изложените сведения, факти и обобщения насочват и към един страничен извод от лингвистичен характер. Все още доста често в изследванията на чужди (а понякога и на български) историци по отношение на прабългарския народ се употребяват определенията **чергарски** или **варварски**, или и двете заедно. Ние смятаме, че един обективен, непредубеден поглед към лингвистичните изследвания, посветени на прабългарския език, би позволил на историците да видят в съвсем различна светлина материалната и духовната култура на прабългарите, а също и да избягнат употребата на определения, които според нас са напълно неверни и несправедливи...

Библиография

1. Андреев 1966 - *Андреев И.А.* Чувашский язык. - В: Языки народов СССР. В пяти томах. Т. II. М., 1966, с. 43-65.
2. Баскаков 1960 - *Баскаков Н.А.* Тюркские языки. М., 1960.
3. Баскаков 1981 - *Баскаков Н.А.* Об унификации названий древних и средневековых тюркских языков. - В: Тюркологический сборник 1979. М., 1981, с. 21-26.
4. БЕР - Български етимологичен речник. С., 1964-... .
5. Бешевлиев 1981 - *В. Бешевлиев.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
6. Бутылов 1998 - *Бутылов Н.В.* Тюркские заимствования в мордовских языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Саранск, 1998.
7. Вашари 1988 - *И. Вашари.* Бележки към старите тюркски елементи в българския и унгарския език. - В: Унгарска българистика. С., 1988, с. 41-56.
8. Делева 1997 - *А. Делева.* - Прабългарски заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна

степен "Доктор". С., 1997, 31 с.

9. Джонов 1981 - *Боян Джонов*. За прабългарските заемки в немския език. - В: Съпоставително езиковедие, 1981, 3-5, с. 68-74.
10. Добродомов 1974 - *Добродомов И.Г.* Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 1974, 37 с.
11. Добродомов 1981 - *Добродомов И.* Этимология и историческая лексикология /К изучению болгарских заимствований в славянских языках/. - В: Этимология 1979, М., 1981, с. 75-84.
12. ДТС - Древнетюркский словарь. Л., 1969.
13. Дуйчев 1972 - *Ив. Дуйчев*. Българско Средновековие. С., 1972.
14. Егоров 1964 - *Егоров В.Г.* Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
15. КрЭС - *Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В.* Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1975, 3 изд. /1 изд. М., 1961/.
16. Львов 1966 - *Львов А.С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966.
17. Львов 1967 - *Львов А.С.* Из лексикологических наблюдений. - В: Этимология 1965. М., 1967, с. 189-195.
18. Львов 1969 - *Львов А.С.* Об учете вспомогательных приемов при этимологизировании. - В: Этимология 1967. М., 1969, с. 180-181.
19. Львов 1972 - *Львов А.С.* Из лексикологических наблюдений. - В: Этимология 1970., М., 1972, с. 217-227.
20. Львов 1973 - *Львов А.С.* Иноязычные явления в лексике памятников старославянской письменности /тюркизмы/. - В: Славянское языковедие. VII международный съезд славистов. М., 1973, с. 211-227.
21. Малов 1952 - *Малов С.Е.* Древние и новые тюркские языки. - В: Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. М., 1952, т. XI, вып. 2, с. 135-143.
22. Менгес 1979 - *Менгес К.Г.* Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". Л., 1979.
23. Мещерский 1983 - *Н. А. Мещерский*. За прабългарския принос в общославянския език. - В: България 1300. Статии и изследвания на ленинградските българисти. Под общата редакция на акад. Д. С. Лихачов. С., 1983, с. 191-205.
24. Мирчев 1978 - *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език. III изд., С., 1978 /I изд. С., 1958/.
25. Младенов 1935 - *Ст. Младенов*. Първобългарско, а не печенежко е т. н. Атилово златно съкровище от Nagy-Szent-Miklós. - В: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXI, 5, 1934-35 г., с. 1-88.
26. Младенов 1941 - *Ст. Младенов*. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.
27. Младенов 1979 - *Ст. Младенов*. История на българския език. С., 1979 /1. auflage. Berlin und Leipzig, 1929/.
28. Мусаев 1975 - *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении /западнокыпчакская группа/. М., 1975.)
29. Одинцов 1974 - *Одинцов Г.Ф.* Еще раз к этимологии слова **лошадь**. - В: Этимология 1972. М., 1974, с. 114-128.
30. Петканов 1981 - *Ив. Петканов*. Българо-романските езикови връзки. - В: Съпоставително езиковедие, 1981, 3-5, с. 153-160.
31. Попов 1967 - *К. Попов*. Нови данни за произхода на преизказните глаголни форми в българския език. - В: Език и литература, 1967, кн. 6, с. 15-30.
32. Преображенский - *А. Г. Преображенский*. Этимологический словарь русского языка. Т. I-II, М., 1910-1914; выпуск последний /**тело-яшур**/, М.-Л., 1949. Фототипное издание, М., 1959.
33. РСС - Русский семантический словарь. Под общей ред. Н. Ю. Шведовой. Тт. 1, 2. М., 1998. Электронная версия на сайте www.gramota.ru.

34. Севортыан 1974 - Э. В. Севортыан. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974.
35. Севортыан 1978 - Э. В. Севортыан. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". М., 1978.
36. Севортыан 1980 - Э. В. Севортыан. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г", и "Д". М., 1980.
37. Симеонов 1983 - Б. Симеонов. *ðüðàìè è ðýçàìè *üðààð© è äàðààð© ïãààè ñ©ùã. - В: Старобългаристика, 1983, кн. 2, с. 84-87.
38. СлКниж - Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I /XI - первая половина XIV вв./ Л., 1987.
39. СлРЯ XI-XVII вв. - Словарь русского языка XI-XVII вв. М., 1975-1995.
40. СР - Старобългарски речник. Т. I (à - í). Отг. редактор Дора Мирчева. С., 1999.
41. Срезневский - И. И. Срезневский. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. I-III, СПб, 1893-1903; Дополнения, СПб, 1912. Фототипное издание, М., 1958.
42. Стоянов, Янакиев 1976 - Ст. Стоянов, М. Янакиев. Старобългарски език. Текстовете и речник. С., 1976.
43. Трубочев 1963 - Трубочев О.Н. Заметки по старославянской этимологии. - В: Этимологические исследования по русскому языку. М., 1963, вып. IV, с. 160-168.
44. Фасмер 1986 - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. М., 1986-1987 /1. auflage Heidelberg, 1950-1958/.
45. Федотов 1984 - Федотов М.Р. Чувашско-монгольский ламбдаизм и ротацизм в свете двух тохарских заимствований в пратюркском языке. - В: Советская тюркология, 1984, №1, с. 65-71.
46. Филкова 1986 - Филкова П. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка. Учебный словарь. Т. I-III, С., 1986.
47. Филкова 1989 - Филкова П. К вопросу о древнболгарской основе первого письменно-литературного языка славянских народов. - В: Старобългаристика, 1989, кн.2, с. 23-40.
48. Филкова 1991 - Филкова П. Староболгарские традиции в истории русского литературного языка. М., 1991.
49. Хакимянов 1978 - Хакимянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., 1978.
50. Хакимянов 1997 - Хакимянов Ф.С. Булгарский язык. - В: Языки мира. Тюркские языки. М., 1997, с. 47-52.
51. Хънтов 2004 - Хънтов В.С. Праболгаризмы в синхронной словообразовательной системе современного русского литературного языка. Диссертационный труд на соискание образовательной и ученой степени "доктор". Велико-Тырново, 2004.
52. Цыганенко 1970 - Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. Киев, 1970.
53. Чумбалова 1979 - Чумбалова Г.М. О тюркских лексических элементах в современном болгарском языке. - В: Советская тюркология, 1979, №3, с. 12-19.
54. Шамиль 1994 - Шамиль Ю. Конец языка волжских булгар. Казань, 1994.
55. ЭСРЯ - Этимологический словарь русского языка. Под ред. Н. М. Шанского. Т. I, II /вып. 1-8, А - К/. М., 1963-1982.
56. ЭССЯ - Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубочева. Вып. 1-15, М., 1974-1989.
57. Berneker - E. Berneker. Slavisches etymologisches wörterbuch. Erster band, Lieferung 1-10 (A-L), p. 1-760, Heidelberg, 1908-1913; Lieferung 11 (та-точь), p. 1-80, Heidelberg, 1913.
58. Gombocz 1912 - Z. Gombocz. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. - In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, № 30. Helsingfors, 1912.
59. Miklosich 1886 - Fr. Miklosich. Etymologisches wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.
60. Pritsak 1955 - O. Pritsak. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

61. Räsänen 1920 - *M. Räsänen*. Die Tschuwassischen Lehnwörter in Tscheremissischen. - In: Memoires de la Societe Finno-Ougriene, № 48. Helsingfors, 1920.
62. Räsänen 1923 - *M. Räsänen*. Die Tatarischen Lehnwörter in Tscheremissischen. - In: Memoires de la Societe Finno-Ougriene, № 50. Helsingfors, 1923.
63. SA - *Sadnik L., R. Aitzetmüller*. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
64. SJS - Slovník jazyka staroslovenskeho. Praha, 1958 ...
65. SP - Słownik prasłowiański. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Lodz. 1974 ...
66. Tryjarski 1975 - *Edward Tryjarski*. Protobułgarzy. - W: Krzysztof Dąbrowski, Tereza Nagrodzka-Majchrzyk, Edward Tryjarski. Hunowie europejscy, protobułgarzy, chazarowie, piczyngowie. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1975, c. 145-376.